

- К о г д у б а (1938). — Р. 36, 47, 115, 117, 132 — 133, 160, 204, 206 — 207.
- К., Б. Відділ суспільних наук на липневій сесії АН УРСР // Література і мистецтво. — 1942. — 30 лип. № 15.
- Про доповідь М. Ткаченка «Тема боротьби укр. народу проти понімення України в творах Т. Г. Шевченка».
- П и ч е т а В. И. История Украины в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. — М.; Л., 1942. — С. 170.
- O h l o b l y n O l. Ukrainian Historiography, 1917 — 1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — New York, 1957. — Vol. V — VI. — N 4 (18) — 1, 2 (19 — 20). — P. 187, 204, 313, 316.
- П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Исторична наука (1962). — С. 8, 10, 43, 68, 101, 107.
- У знищеному збірнику «Полуднева Україна» мала йти розвідка М. Ткаченка. Серед вцілених рукописів (Інститут рукопису Національної бібліотеки України, ф. X) її не виявлено.
- Микола Михайлович Ткаченко: [Некролог] // Укр. іст. журн. — 1965. — № 12. Підп.: Група товаришів.
- РЕІУ. — IV (1972). — С. 277.
- Т к а ч е н к о М. М. // Шевченківський словник у двох томах. — К., 1977. — Т. 2. — С. 269 — 270.
- С о р о к о в с ь к а С. В. Українська радянська історична бібліографія. — К., 1980. — С. 18, 105.
- Названо («досконало укладено») покажчик, присвячений Ол. Лазаревському, і заголовано присвячений В. Антоновичу.
- С а н ц е в и ч А. В., К о м а р е н к о Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936 — 1986 гг. — К., 1986. — С. 49, 55.
- Історія Академії наук України, 1918 — 1923: Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 539, 552.

(Далі буде)

І. В. Верба (Київ)

Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.

Започаткована і втілена в життя Михайлом Грушевським розбудова української історичної науки в буремні 20-ті роки ХХ ст. налічує чималий пласт друкованої продукції, створеної дослідниками як в Україні, так і за кордоном. А втім, захоплена величию Великого Українця новітня і сучасна історіографія недооцінила в його біографії досить важливий факт, пов'язаний з намірами створити в історичній науці України щось на зразок родинного осередку. Численні кривняки, ближчі і дальні, посвоячені й генетично пов'язані, заповнили сторінки тогочасних гуманітарних часописів, посіли керівні посади в багатьох комісіях Історичної секції ВУАН, котра працювала під орудою Михайла Грушевського. Власне, феномен сімейності був не таким поодиноким епізодом в історії національної суспільної думки, в анналах якої виблискують прізвища славетних творчих династій — Бантиш-Каменських, Антоновичів, Лазаревських, Багаліїв. Та в період останнього перебування Грушевського в Києві ця подія набула гіперболізованого масштабу. Зрозуміло, що кожне явище має свою причину і виникає тільки в певний, історично зумовлений час. У 20-і роки велика, розбурхана революцією стихія поглинала старі наукові традиції, а їх місце здебільшого заступали догматичні чинники. Сьогодні завдяки працям Л. Винара, Р. Я. Пирого, П. С. Соханя, В. І. Ульяновського, С. М. Кіржаєва, О. С. Рубльова, Ю. І. Шаповала, С. І. Білоконя, Я. Р. Дашкевича та інших гуманітаріїв тема «Грушевський у контексті ідеологічної боротьби 1920-х років» висвітлена достатньо, тому немає потреби її торкатися. Ми ж тут тільки підкреслимо, що надмірна політизація життя і втручання владних структур у всі сфери буття людини — ось той фон, на якому працював

М. С. Грушевський. Колишній голова Центральної Ради і лідер українства, визначний історик та організатор наукового процесу, він чітко уявляв своє становище в Радянській Україні. Він їхав сюди творити науку. Вже не підлягає сумніву, що ще у Відні Грушевський розробив грандіозний план по відродженню, а подекуди й заснуванню творчих центрів, а отже, і зосередженню в своїх руках керівництва майже всіма науковими установами та структурами ВУАН у галузі історії на засадах повної автономії¹. «Він жив наукою і мріяв про наукову працю на кожному терені в усіх обставинах», — писав про нього громадський діяч Іван Кедрин².

Отже, Грушевський повертався в Україну свідомо, з далекосяжними намірами. Зрозуміло, що в загальних рисах він був обізнаний із справами як у країні в цілому, так і у ВУАН, зокрема, де основну роль тоді відігравали її неодмінний секретар і голова І-го (історично-філологічного) відділу академік А. Ю. Кримський та віце-президент, академік С. О. Ефремов³. Поза всяким сумнівом, цю інформацію він одержував від своїх київських дорадників, в першу чергу від брата Олександра і сестри Ганни, які залишилися в Україні. М. С. Грушевський з віденської далечини писав до Львова проф. К. О. Студинському: «З Укра[їни] дістав такого листа (переказую довірочно): багато людей кажуть, чому Груш[евський] сидить за кордоном і не приїде — стати на чолі Ак[адемії] та поставити її на ноги. Але се пусте говоріння. Академія цілком мертво тіло; сидять там люде старих настроїв, які не можуть приладнатись до нових обставин. Уряд розуміє їх і, не бажаючи нового галасу, не рушає їх, але за те й не дає ні засобів, ні можливостей праці. Зрештою, сама Ак[адемія] не виявляє ні енергії, ні життєздатності. Коли б Груш[евський] захотів її вичистити і поставити на ноги, се б неминуче привело б його до конфлікту з урядом. Недовіре до нього ще не пройшло, а різні «бувші» аж зубами клацають»⁴.

Гадаємо, що ця колізія була запрограмована наперед. І Грушевський це добре розумів. А втім, він їхав на Батьківщину не сваритись, а поширювати і поглиблювати свою схему історичного розвитку України, яку, за словами відомого дослідника-універсала Олександра Оглоблина, побудував на підвалинах етнічно-мовно-культурних та національно-політичних, в основі своїй довівши її до кінця XVIII ст., обминувши чимало важливих, насамперед економічних, питань⁵. На наш погляд, Грушевський частково робив це свідомо, що викликало до нього ворожість, адже історія XIX—початку XX ст. з її економічним базисом була вже полем діяльності переважно істориків-марксистів, які за дорученням ідеологічних служб КП(б)У шукали там передумови соціалістичної революції⁶. Щоправда, навіть геній Грушевського не зміг вирватися за рамки свого часу, і пізніше деяким своїм молодим співробітникам він рекомендував здебільшого господарчі теми. Однак для самого Михайла Сергійовича, безперечно, найдорожчою була ідея свободи наукового дослідження — ідея національної історіографії, вільної від партійного тиску і великодержавної російської концепції історичного минулого України. Це майже одноставно підкреслюють усі, хто його знав.

Захоплений реконструкцією старовини, змінюючи погляди на той чи інший відрізок часу, Грушевський і сам не стояв на місці. Це помітили його сучасники, які зазначали, що на Михайла Сергійовича значною мірою вплинула його праця над добою Богдана Хмельницького⁷. Пишуть про це й сьогодні⁸. Ясна річ, дослідження періоду національно-визвольної боротьби українського народу мало важливе значення для еволюції світогляду Грушевського. Де ще, як не в Хмельниччині, можна знайти стільки державотворчих чинників, відчутти себе учасником тих подій, з яскраво втіленою ідеєю Великого гетьмана про спадковість влади задля збереження здобутків національно-визвольної війни.

Як відомо, в суспільній думці Михайло Грушевський відстоював переважно ідеї народництва, але якщо кинути бодай поверховий погляд на його титанічну працю по створенню в Україні історичних осередків, то тут, що й казати, він діяв як справжній державний муж. Так чи не так, але саме

в 20-х роках для України настав інший час, вже були інші люди, був іншим і Грушевський, який повертався на рідні терени з велетенськими планами та задумами. Виконати цей грандіозний проєкт можна було тільки з допомогою однодумців, які вже частково пройшли школу Грушевського. Тому цілком зрозумілим є його прагнення опертися на своїх родичів і рідних.

Науковий геній Михайла Грушевського виявився чи не найбільше в організації історико-академічних інституцій. Зайве говорити, наскільки це було важливим і відповідальним завданням. Його здійснення полегшувалося тим, що до ВУАН ще в 1921 р. була прилучена Історична секція Українського Наукового Товариства в Києві (УНТ) із своїм незначним штатом і структурою, яке вже давно ставило завдання по перетворенню УНТ в Академію наук⁹, хоча й цей осередок, у свій час міцний і дієвий, в перші роки радянської влади істотно підупав. Згадавши УНТ, не можна замовчати той факт, що в ньому М. С. Грушевський, як відзначалося в одному документі, поводився справжнім володарем, влаштовував потрібних йому людей, звільняючи інших працівників, гіперболічно дбав про свою особу¹⁰. За цією, відверто негативною характеристикою все ж простежуються риси вольової і цілеспрямованої людини, яка будь-що доводить справу до кінця. Біограф М. С. Грушевського Л. Винар так говорить про його діяльність: «...Він очолює історичну секцію ВУАН, відновлює українознавчий журнал «Україна», творить численні наукові комісії в Академії, очолює кафедру історії України і започатковує цілу низку серійних наукових публікацій в рамках ВУАН»¹¹. Історична секція під керівництвом М. С. Грушевського досягла в 1928 р. свого апогею і послідовно включала такі установи: 1) академічна кафедра історії українського народу; 2) історико-економічна підсекція; 3) історико-географічна комісія; 4) українсько-молдавська комісія¹². В свою чергу при академічній кафедрі історії українського народу діяло 10 комісій: 1) історії Києва і Правобережної України; 2) історії Лівобережної України; 3) районного дослідження Полудневої України; 4) районного дослідження Західної України; 5) археографічна комісія; 6) для дослідження нової української історіографії; 7) новішої історії України; 8) історичної пісенності; 9) старої історії України, 10) культурно-історична¹³. Очолювана М. С. Грушевським Науково-дослідна кафедра історії України в Києві, створена в березні 1924 р., складалася з двох відділів: 1) історії України і 2) примітивної культури та народної творчості. Відділ історії України поділявся на три секції: 1) методології і соціологічного обґрунтування історії (очолював О. Ю. Гермайзе), 2) соціальної, економічної і політичної історії (керманич О. С. Грушевський), 3) історико-культурна (керівник М. С. Грушевський)¹⁴. Не важко побачити, що структурно, тематично і хронологічно установи М. С. Грушевського в Києві охоплювали весь синтез українського історичного процесу, включаючи й регіональні аспекти¹⁵. Підкреслюючи цей факт, слід наголосити, що підхід М. С. Грушевського до тогочасної історіографії нагадує нам ставлення дбайливого господаря до того, що він сам створив, зробив власною працею, своїм потом і розсудом і, що найголовніше, здобув в академічній боротьбі.

Родинний осередок Грушевських в Академії — явище помітне. Насамперед впадає в око те, що, мабуть, ніколи, ні до, ні після М. С. Грушевського, в українській історичній науці не було такої сімейності. Зрозуміло, що в центрі родового клану Грушевських знаходилась родина самого Михайла Сергійовича. Як відомо, в 1897 р. він побрався з Марією Сильвестрівною Вояківською з давньої православної родини священника¹⁶. Відомий український літературознавець В. Дорошенко писав: «...Марія Сильвестрівна була бідна і мало кому відома вчителька, і шлюб її з Грушевським в очах українського громадянства був для нього мезальянсом... Одруження Грушевського з Марією Сильвестрівною було чи не головною причиною ворожого ставлення до нього відомого галицько-українського нобіля* професора Вол. Шухевича, що плекав надію поріднитися з ним, видавши за нього

свою дочку»¹⁷. Та як би там не було, а Марія Сильвестрівна, як ніхто інший, підходила до вулканічної натури свого чоловіка. Завдяки М. С. Грушевському вона зайнялась громадською і освітньою діяльністю у Львові та Києві, водночас співробітничала з «Літературно-науковим вісником», де головним чином робила переклади з французької мови. В 20-х роках Михайло Сергійович залучив дружину до роботи в історичних установах ВУАН. Та, можливо, найбільшу цінність становлять написані нею бісерним почерком листи до своїх друзів і родичів. Це було одне з джерел поповнення наукової скарбниці поважаемого академіка ВУАН. Ймовірно, саме за участю Марії Сильвестрівни її небога (дочка брата Сильвестра) із Станіслава Ольга Вояківська-Мочульська надрукувала в часописі Історичної секції «Україні» свою мистецтвознавчу розвідку¹⁸.

Подальша доля дружини М. С. Грушевського була важка й трагічна. Втративши чоловіка і дочку, вона залишилася самотньою. До самої смерті вона зберігала архів М. С. Грушевського. Під час німецької окупації українська наукова громадськість Києва в особі професорів О. П. Оглоблина, Н. Д. Полонської-Василенко, Б. В. Якубського та інших добилася для Марії Сильвестрівни невеличкої пенсії¹⁹, обрала її почесним членом Історичної секції будинку вчених²⁰. Упокоїлася вона в 1948 р. і похована біля могили чоловіка на Байковому кладовищі.

Небуденною постаттю навіть на дуже яскравому фоні тогочасної української історіографії була єдина донька Михайла Сергійовича — Катерина, яку в найближчому оточенні ласкаво називали Кулюнею. Біограф ВУАН Н. Д. Полонська-Василенко зазначала, що вона була обдарована талантом і працездатністю²¹. Немає сумніву, що Катерина Грушевська успадкувала науковий дар батька і цілком поділяла його національно-політичні погляди та симпатії. Маючи тільки домашню освіту, вона оволоділа величезним творчим багажем, знала кілька європейських мов, ґрунтовно засвоїла соціологічну методологію попередників. Свою кипучу енергію вона проявила ще за кордоном, у Відні, де її батько створив Український соціологічний інститут (УСІ). Це мало неабияке значення для наукового зростання Катерини, формування її національно-самостійницького світогляду, бо М. С. Грушевський уявляв інститут як автономний заклад, орієнтований на розвиток політичної науки²². Саме в УСІ були закладені наукові підвалини майбутніх наукових досліджень Катерини, які вона продовжила на Батьківщині. Тому не дивно, що, опинившись в Україні, Катерина посіла штатну посаду на Науково-дослідній кафедрі історії України як керівник Кабінету примітивної культури²³. Це давало їй невелику, але достатню для життя платню. Взагалі влаштуватися штатником у ВУАН в ті часи було справою нелегкою, однак М. С. Грушевському вдалося добитися відповідних посад і кошторису²⁴. Поки вирішувалася справа з переведенням УСІ в Україну²⁵, М. С. Грушевський, щоб не втрачати наукові пріоритети, заснував ще два академічних осередки: Комісію культурно-історичну та Комісію історичної пісенності, на чолі яких фактично поставив свою дочку, хоча офіційно їх головою вважався він сам²⁶. Тоді ж під керівництвом Катерини згуртувалося ціле ґроно маститих науковців різних генерацій, що вже промовляло про вагу і значення її закладу. Серед них слід назвати професорів і майбутніх академіків Ф. М. Колессу, М. С. Возняка, К. О. Копержинського, Ф. Я. Савченка, К. Т. Штепу, К. В. Квітку. Щоб якось проілюструвати діяльність новостворених установ з питань фольклору і соціології, М. С. Грушевський ще в 1924 р. випустив серйозну етнографічну працю Катерини «З примітивної культури». Це видання зразу ж поставило його 24-річну спадкоємицю в розряд відомих і перспективних науковців. Проте довгоочікувана справа з переведенням УСІ не вирішувалась, а в кінці 1925 р. стала очевидно безперспективність втілення цього проекту Грушевського в радянській Україні²⁷. Тоді Михайло Сергійович пішов на сміливий і далекосяжний крок, об'єднавши дві згадані комісії та Кабінет примітивної культури в Асоціацію культурно-історичного дослідження, що хоча й не повністю, але все ж замінила УСІ²⁸. За штатами і кошторисом

Асоціація дорівнювала діяльності великої науково-дослідної установи. Тоді ж було засновано кварталний журнал «Первісне громадянство і його пережитки на Україні» — перший великий український часопис такого плану²⁹, а також аспірантуру, якою на ділі керувала донька М. С. Грушевського. Цей факт цікавий сам по собі, якщо взяти до уваги, що вона, як ми зазначали, не мала закінченої вищої освіти і наукового ступеня, а звання дійсного члена Науково-дослідної кафедри історії України, яке надавалося за видатні заслуги, отримала завдяки наполегливості батька. Микола Левченко, тодішній завідуючий вуанівською друкарнею, відзначав, що це рішення Укрнауки викликало шалене обурення частини науковців³⁰. Безперечно, так свідчила людина, яка належала до групи Кримського-Єфремова і досить критично ставилась до діяльності Грушевського у ВУАН, однак при цьому не слід забувати, що сучасники узріли те, що могли бачити. Дбаючи про міжнародний престиж дочки, Михайло Сергійович влітку 1927 р. добився обрання її дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ). Це дуже здивувало навіть саму Катерину³¹, бо такої честі тоді удостоювалися тільки особливо заслужені вчені рангом не нижче професора і академіка³².

Незадоволення академічного середовища викликали й настійливі спроби М. С. Грушевського, всупереч постановам Управи ВУАН, вишукати додаткові кошти на видання редагованого Катериною «Первісного громадянства». Завдяки дружнім зв'язкам з головою Укрнауки Ю. І. Озерським Михайлу Сергійовичу досить легко вдавалося фінансувати проекти дочки. Це тим більше вражало, що робилося часто за рахунок матеріального забезпечення програм інших академічних комісій, не зв'язаних з установами Грушевського, хоч бюджет останнього по ВУАН досягав рекордної частки і дорівнював щонайменше 15% від загального кошторису. Дратувало частину науковців і постійне дублювання Асоціацією напрямків роботи Етнографічної комісії ВУАН, яка часто, використовуючи більші грошові можливості, дипломатичний хист і ділову хватку М. С. Грушевського, перехоплювала перспективні теми і досить швидко втілювала їх у життя. Не мале значення мала і та обставина, що за видання «Первісного громадянства» сплачували авторські гонорари, що взагалі майже не практикувалось у ВУАН. Академіки С. О. Єфремов та А. Ю. Кримський неодноразово наголошували, що від цих ігрищ М. С. Грушевського страждають у першу чергу сумісні з Асоціацією Етнографічна комісія та Етнологічний музей, а також видання фізико-математичних та економічних праць³³. Метр української історіографії не звертав на це уваги. Вершиною його діяльності у витворенні з Катерини видатного історика і організатора наукового життя стали зусилля по заснуванню для неї Інституту первісної культури і народної творчості³⁴. Ідея такого Інституту була не нова. Її довго виношував і врешті-решт реалізував академік Д. І. Багалій. Проте, мабуть, ніхто з відомих науковців так цілеспрямовано і завзято не прагнув досягти свого, як М. С. Грушевський, який мав тут дві мети, чого, до речі, і не приховував. Одна з них стосувалася структурних змін у галузі історико-соціологічних досліджень. Як зазначають сучасні суспільствознавці, Інститут первісної культури і народної творчості мав продовжити в ширших масштабах діяльність Кабінету примітивної культури по перенесенню на ґрунт української науки світового соціологічного, етнологічного та порівняльно-фольклорного досвіду наукового аналізу, а також вивчати культурні впливи інших народів, що проживали на українській землі³⁵. З іншого боку, це був би бар'єр для дедалі відвертішої комунізації історичних осередків. Проте з реорганізаційної лихоманки 1927—1928 рр. нічого не вийшло і довелося вдовольнитись меншим за масштабом, але все ж розширеним за штатом Відділом примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України, який очолювала Катерина. Цілком певно, що М. С. Грушевський готував свою дочку в спадкоємиці. За статутом і впливом він фактично наблизив її мало не до рангу дійсних членів ВУАН. Катерина справді була здібним, може, найбільш талановитим учнем

М. С. Грушевського. Це визнавали навіть науковці, які неприхильно ставилися до нього та його рідні³⁶. Та, як би там не було, вона досягла значних успіхів своєю невтомною й інтенсивною працею під постійним наглядом батька. День за днем роками Катерина наполегливо працювала над історичними дослідженнями. З дитинства хвороблива і нервова, вона до 27 років настільки підірвала своє здоров'я, що змушена була виїхати за кордон на 6 місяців для лікування. Проте фактично це було відрядження, під час якого Катерині довелося виконувати чималу роботу³⁷. Вона побувала у Берліні, Відні, Парижі, де за дорученням батька відновила, а частково й зав'язала знайомства з відомими еміграційними політичними діячами, працювала в етнографічних семінарах. Серед її тогочасних адресатів були Вітошинський, Сірий, Дорошенко, Кордуба та ін. Усе це, безперечно, працювало на імідж Катерини, бо було ясно, що досягти світових успіхів у наукових дослідженнях можна лише при умові розширення міжнародних зв'язків. А щаслива можливість поїхати за кордон і познайомитися з останніми європейськими досягненнями була тоді у небагатьох її співробітників.

Маловтішним, а може, й трагічним виглядало особисте життя Катерини. Цілком певно, що батько виношував якісь шлюбні проекти відносно дочки, хоча навряд чи ми відшукаємо їх сліди в тогочасних джерелах. Серед бажаних кандидатів на зятя М. С. Грушевського тоді часто називали П. Г. Тичину³⁸. Такий варіант видається цілком реальним, якщо взяти до уваги тепле і навіть батьківське ставлення до Павла Григоровича з боку Михайла Сергійовича у передреволюційні і революційні роки³⁹. Можливо, хворобливо-психічний стан Катерини чи якісь інші обставини не дозволили М. С. Грушевському здійснити цей задум. Отже, по лінії Катерини рід Грушевських згасав, і, безперечно, це було великою трагедією для Михайла Сергійовича та Марії Сильвестрівни. Небезпідставно вважаємо, що саме на цій сімейній таємниці грало ДПУ УСРР, коли підіслало до Грушевських професійного шпигуна і водночас здібного історика К. Т. Штепу, який став близьким другом Катерини, настільки близьким, що репресивно-каральні органи досконало знали про всі політико-академічні справи сімейства Грушевських⁴⁰. Акції К. Т. Штепи як науковця незмінно зростали і досягли свого апогею весною 1928 р., коли Михайло Сергійович планував подати його кандидатуру на дійсного члена Науково-дослідної кафедри історії України⁴¹. Зауважимо, що таким чином ДПУ планувало витягнути руками Грушевського К. Т. Штепу з провінційного Ніжина в академічний Київ.

Катерина, невинна жертва багатьох обставин, «відпрацювавши» відповідну програму каральних органів, вже не цікавила їх, тому не дивно, що її захопила репресивна хуртовина в лихому 1938 р. Вона пройшла всі адові кола і загинула, ймовірно, 30 березня 1943 р. в одному з гулагівських концтаборів⁴².

Особою, яка і до сьогодні ще залишається в тіні свого іменитого брата, був Олександр Сергійович Грушевський. Обдарований змалку, учень славногозвісного В. Б. Антоновича, він закінчив із золотою медаллю історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира — факт помітний для тих часів⁴³. Грушевський-молодший одним з перших серед професорів почав викладати свої лекції українською мовою у такому зрусіфікованому місті колишньої Російської імперії, як Одеса, а в Москві і Петербурзі читав курси з історії Малоросії. Великою його заслугою було також збереження в умовах військового лихоліття та розрухи 1918—1920 рр. Історичної секції УНТ — тієї установи, на основі якої після еміграційного поневір'яння створив свою Історичну секцію ВУАН Михайло Грушевський. Тому не дивно, що він одразу став заступником і найдовіренішим співробітником М. С. Грушевського⁴⁴. Все ж, наголошуючи на цьому, треба звернути увагу і на інший факт, який багато про що промовляє, факт, який по суті ставив Олександра в один ранг з Михайлом, а саме: Грушевський-молодший на правах академіка⁴⁵ став директором Постійної Комісії для ви-

давання історично-географічного словника українських земель (ПКВІГС), яка не входила до структур Грушевського-старшого⁴⁶. В цій установі тоді зібралася чимало талановитої і працелюбної молоді, яка пізніше стала гордістю української історичної науки, в тому числі О. Ю. Гермайзе, М. М. Ткаченко, О. М. Степанишина, хоча левову частку там все ж становили родичі Грушевського — Ольга Олександрівна, Ганна Сергіївна і Сергій Шамраї. Отже, ПКВІГС і стала тим сімейним осередком, де згруппувалися найкращі представники родини Грушевських. У 1930 р., в період ліквідації чисток, саме через споріднення з М. С. Грушевським декого з них було звільнено з роботи⁴⁷. Відсторонення від науки мало певну причину: аналіз 4-х томів Історично-географічного збірника, які з'явилися за редакцією проф. Олександра Грушевського, красномовно засвідчує, що серед авторів частка родичів і свояків М. С. Грушевського була непомірно великою. Так, із 42 статей згаданого видання 19 було написано останніми⁴⁸. Мабуть, легше назвати таку ділянку в структурі Історичних установ, де не був представлений Олександр Грушевський, ніж перелічити ті, в яких він діяв. Він був заступником Голови Історичної секції ВУАН⁴⁹ і керівником Секції соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України⁵⁰, співробітником Археологічної комісії ВУАН⁵¹, членом редколегії часопису «Україна»⁵² та ін. Розмаїття діапазону його досліджень і організації наукового процесу досить великий. В полі зору молодшого Грушевського були без перебільшення всі ключові питання тодішньої української історіографії, а їх хронологічні межі і до сьогодні дивують читача — це й княжий період з вивченням Пінського Полісся, і Велике князівство Литовське в адміністративному та соціально-економічному вимірі, і господарське життя Гетьманщини, і соціальний устрій XVIII—XIX ст. Його цікавили й проблеми Кирило-Мефодіївського братства, а також шевченкознавства⁵³. Щоправда, з усього цього великого доробку тогочасна історіографія, захоплена постаттю Михайла Грушевського, відзначила тільки велику працю Олександра Сергійовича «Города Великого Княжества Литовського в XIV—XVI вв. Старина і боротьба за старину» (К., 1918)⁵⁴, що, зрозуміло, не применшує його заслуг.

Важливою справою, якій надавалося особливого значення, була підготовка кадрів на Науково-дослідній кафедрі історії України. За спогадами тодішнього аспіранта кафедри, а згодом визначного правника Л. О. Окіншевича, О. С. Грушевський був керівником більшості академічної молоді⁵⁵. Немає сумніву, що Михайло Сергійович виношував далекосяжні наміри стосовно брата і прагнув будь-що провести його в дійсні члени ВУАН. О. С. Грушевський очолював одну з п'яти академічних комісій в історично-філологічному відділі ВУАН з питань української історії, решта перебувала під патронатом академіків Д. І. Багалія (стара історія України), К. В. Харламповича (середня, литовсько-польської доби) і М. С. Грушевського (історія України нових часів)⁵⁶. У Олександра Сергійовича були всі права дійсного академіка в своєму відділі, але право голосу він мав тільки на Спільному зібранні ВУАН, та й то, якщо це стосувалося виключно його установи⁵⁷. Мабуть, зайве говорити, що на цьому академічному форумі вирішувалося чимало важливих наукових питань, зокрема кадрові. Похитнути академічну піраміду і взявся Михайло Сергійович у 1925 р. На той рік Академічна рада налічувала 25 дійсних членів ВУАН по всіх трьох відділах (історико-філологічному, фізико-математичному і соціально-економічному). На історико-філологічному їх було 11: Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, М. Ф. Біляшівський, С. О. Єфремов, Ф. І. Міщенко, В. М. Перетц, К. В. Харлампович, Ф. І. Шміт, А. М. Лобода, О. П. Новицький і М. С. Грушевський. Д. І. Багалій мешкав у Харкові, В. М. Перетц і Ф. І. Шміт — у Ленінграді. В зв'язку з цим вони перейшли в розряд позаштатних академіків. У 1924 р. через важку хворобу фактично відійшов від справ А. М. Лобода. Членами академічної кафедри історії українського народу були М. Ф. Біляшівський та К. В. Харлампович. Решта не виявляла активності. Основну роль у відділі відігравали А. Ю. Кримський (голова) і С. О. Єфремов (секретар). На

ділі цей дуумвірат виробляв політику не тільки відділу, а й, цілком певно, всієї Академії⁵⁸. Проте його вплив у зв'язку з приїздом Михайла Сергійовича дещо похитнувся, і не тільки через становище, що склалося у ВУАН, а й тому, що кандидатура М. С. Грушевського тоді розглядалася державно-партійною верхівкою як основна на посаду Президента ВУАН на майбутніх виборах⁵⁹. Звичайно, обрання Грушевського-молодшого дійсним членом ВУАН посилило б і так у цілому міцні позиції Грушевського-старшого. Тому вже 9 квітня 1925 р. він запропонував підтримати висування кандидатури Олександра Сергійовича на присвоєння звання академіка. З цього приводу академік С. О. Ефремов уїдливо-саркастично писав: «Жадне засідання Відділу не обходиться без якоїсь витівки Грушевського. Сьогодні він запропонував на академіка свого брата і домагався, щоб заснувати ще другу комісію революційних рухів (одна вже єсть, але під моїм головуванням). Довелося проти цього сперечатись. З першою геніально викрутився Кримський, звівши пропозицію на ніщо; проти другої довелося говорити мені. Що то ще вигадася старий лис, що найневиннішим тоном може верзти дуже заплутані речі, не гадаючи, що його видно на поході»⁶⁰. Зрештою, в пропозиції М. С. Грушевського не було нічого дивного, він тільки хотів узаконити те, що вже давно існувало як факт, проте внутріакадемічна боротьба мала свою логіку і свої закони. Мабуть, вони й штовхнули академіка Д. І. Багалія перейти 16 жовтня 1925 р. в розряд штатних академіків з обіцянкою частіше бувати на засіданнях відділу, що, зрозуміло, нейтралізувало позицію обох Грушевських. У своїх планах Михайло Сергійович бачив брата не тільки заступником і однодумцем, а й ланкою, що з'єднувала академічний осередок з вищою школою. Професор Київського ІНО, Олександр Сергійович, як ніхто, мав можливість залучати талановиту молодь в Історичну секцію ВУАН. Цей факт доволі важливий, якщо взяти до уваги, що кадровому питанню приділялося чимдуж більше уваги⁶¹. Переконаний самостійник і людина автономістичних поглядів, він разом з Михайлом Сергійовичем уособлював вільний розвиток української історичної науки, чого та наука так домагалася, був своєрідним ідеологом Історичних установ, тому не дивно, що його шлях обірвався на поселенні в Іртишську в 1942 р.⁶²

Ольга Олександрівна — дружина Олександра Сергійовича Грушевського — працювала в комісії свого чоловіка. Мабуть, серед усіх Грушевських вона єдина мала такий великий послужний список із закладів вищої освіти. Свого часу Ольга закінчила історичний відділ Київських Вищих жіночих курсів, а потім у Петербурзі навчалася на правничо-історично-літературних курсах Раєва, які за рівнем навчання й програмою не поступалися інститутам. При Петербурзькому університеті вона два роки слухала лекції з мовознавства і працювала в семінарах всесвітньо відомих вчених Шахматова, Фасмера, Бодуена-де-Куртене, Перетца. В своїй автобіографії вона писала, що з О. С. Грушевським одружилася в досить зрілому, як для жінки, віці⁶³. Можливо, тому подружжя Грушевських не мало дітей. Філолог за освітою, Ольга Олександрівна працювала в Комісії по складанню словника української мови ВУАН, одночасно займаючи посаду бібліотекаря Київського ІНО, отже, фактично не входила до структури історичних установ М. С. Грушевського. Проте, гадаємо, Михайло Сергійович мав щодо неї певні плани. Знана в літературознавчих колах як здібна дослідниця творчості Шевченка і Куліша⁶⁴, вона могла розраховувати на посаду в проєктованій М. С. Грушевським Секції історії українського письменства Історичного інституту. Щоправда, цей намір з незалежних від Михайла Сергійовича обставин так і не був втілений у життя⁶⁵. Однак Ольга Олександрівна реалізувала свої наукові пошуки з історії Києва XVIII ст., зарекомендувала вона себе і як професійний бібліограф, збираючи матеріали української минушини з періодики XIX — початку XX ст.⁶⁶ Аналіз її наукового доробку⁶⁷ показує, що всі праці виконані на достатньому рівні тогочасних знань і, безумовно, були чималою цеглиною в підмурок національно-патріотичних прагнень Грушевських. Її, як і всю родину, заче-

пила хвиля репресій. Однак, переживши всіх Грушевських, вона упокоїлась у 83-літньому віці в Києві в 1961 р.

Сестра Михайла Сергійовича Ганна — фігура теж помітна на історичному небосхилі 20-х років. Вона вийшла заміж далеко від Батьківщини за поручика 4-ої Кавказької стрілецької дружини Віктора Шамраєва. Досить рано Ганна відчула свій кровний зв'язок з українською землею і пізніше тривалий час працювала в часописах «Засів» та «Літературно-науковому віснику». Успадкована від батька любов до рідного краю привела її ще в грудні 1921 р. до Державного Видавництва України (ДВУ)⁶⁸. Це було важливою подією для Михайла Грушевського, котрий більшість своєї наукової продукції публікував саме там. Отже, в особі Ганни Сергіївни сімейство Грушевських одержало кваліфікованого редактора, чимало їх розвідок, гадаємо, правила саме її вміла рука. Зрештою, Ганна Сергіївна зарекомендувала себе і як вправний науковець в ПКВІГС ВУАН, куди її запросив брат Олександр ще в березні 1921 р. В тодішній історіографії залишилося кілька її розвідок, присвячених минувшині України XVII—XVIII ст., зокрема про склад міщанства в лівобережних містах, про прилуцькі ратуші та ін.⁶⁹ У цих працях марно шукати оригінальності й багатства джерел, в них більше відчувається редакторська досконалість, ніж філософське осмислення історичних подій. Однак навіть цей незначний доробок Ганни, який дзюрчав кволим струмочком, збільшував повноводне дослідницьке море творчої спадщини Грушевських. Померла Ганна Шамрай у Києві за часів німецької окупації в серпневі дні 1943 р.

Мабуть, зіркою першої величини серед Грушевських, яку ще не оцінила гідно українська історіографія, був небіж Михайла Сергійовича Сергій Шамрай. Вихованець історичного факультету Київського ІНО, він досить рано виявив здібності дослідника і восени 1924 р. був зарахований без випробувального терміну до Науково-дослідної кафедри історії України у Києві⁷⁰. Враховуючи реалії тих часів, М. С. Грушевський накинув племіннику модну тему з історії селянських рухів під красномовною назвою «Київська козаччина 1855 року»⁷¹. Сам М. С. Грушевський, як ми вже зазначали, не дуже цінував XIX ст., бо вбачав там зародки соціалістичної революції, однак змушений був вдатися через племінника до теми союзників пролетаріату⁷². Зрештою, Сергій Вікторович тільки принагідно займався своєю промоційною працею (щось на зразок кандидатської. — *І. В.*), зате тогочасні часописи рясніли публікаціями молодого історика, здебільшого з суспільно-політичної проблематики⁷³. Це свідчить про приховане бажання небіжа будь-що наслідувати дядька навіть у тематиці творчості. Михайло Сергійович майже не завантажував Сергія організаційною роботою, даючи йому простір для занять історичними дослідженнями. Молодий Шамрай цінував увагу заслуженого академіка і досить часто виступав на засіданнях кафедри⁷⁴. Його промоційну працю було поставлено на обговорення 19 лютого 1928 р.⁷⁵ Основними доповідачами виступали Михайло та Олександр Грушевські, які, звичайно, дали роботі позитивно-схвальну оцінку. Незважаючи на деякі критичні зауваження академіка М. П. Василенка та чл.-кор. В. І. Щербини, дослідження було визнане новаторським. Не вдаючись у подробиці, хочемо звернути увагу на епізод, який не одразу впадає у вічі, а саме — присутність на захисті представника Укрнауки Л. М. Левитського. Ця постать заслуговує на увагу хоча б тому, що він був членом комісії НКО УСРР і політкомісаром, людиною авторитетною і впливовою. Зрозуміло, що підтримка такої особи повинна була відіграти головну роль у переведенні Сергія на посаду наукового співробітника. Це питання тоді досить гостро обговорювалося в Академії і викликало незадоволення частини науковців рішенням Укрнауки⁷⁶. Михайло Сергійович мало звертав на це уваги. В питаннях добору кадрів, особливо своїх родичів, для нього не існувало ніякої колегіальності. Однак, щоб вгамувати академічне середовище, М. С. Грушевський все ж доручив секретарю кафедри С. В. Глушку написати стримано-критичну рецензію на працю Сергія⁷⁷. Михайло Сергійович явно сприяв науковому зростанню Сергія, який зреш-

тою став його довіреною особою. Тому цілком логічно, що висланий за межі УСРР М. С. Грушевський саме йому в 1933 р. доручив важливу і смертельно небезпечну справу врятування наукового архіву Історичної секції⁷⁸. Значення цієї сміливої акції буде зрозумілим, якщо взяти до уваги, що в умовах тоталітаризму матеріали названої секції могли відіграти основну роль у репресіях проти родини Грушевських. Рятуючи себе і частину родичів, Михайло Сергійович не врятував Сергія. Саме спроба вивезти названий архів послужила фактичним, хоч і не основним приводом для арешту С. В. Шамрая. Двічі довелося йому зазнати всіх «радощів» концтабору. Помер він 4 січня 1939 р. в одному з арештантських притулків Севвостлагу⁷⁹.

До родичів М. С. Грушевського належав і Ф. Я. Савченко — чоловік небоги Марії Сильвестрівни. Про це писала Н. Д. Полонська-Василенко — свідок багатьох вуанівських подій⁸⁰. Дружиною Ф. Я. Савченка була О. Т. Зисс⁸¹. Правда, родич М. С. Грушевського В. С. Денисенко називає її Ольгою Богумилівною Засс⁸², однак це, без сумніву, одна й та сама особа⁸³. Ймовірно, що Савченко не був талановитим ученим⁸⁴, проте проявив себе умілим організатором творчого процесу, виконавцем найважливіших доручень М. С. Грушевського⁸⁵. Він був особистим секретарем Михайла Сергійовича, який мав грандіозні задуми щодо праці в царині історичної науки, що значно перевищували скромні тогочасні можливості Академії, і часто через голову керівництва ВУАН вирішував свої справи⁸⁶. Все це вимагало не тільки здібних дослідників, а й дипломатичних і наполегливих людей. Безперечно, Савченко знав багато таємниць М. С. Грушевського, насамперед, фінансових. На наш погляд, саме він став основною ланкою між Історичними установами ВУАН і НКО УСРР, між М. С. Грушевським і М. О. Скрипником та Ю. І. Озерським, а також багатьма іншими керівниками від науки. Збереглося чимало свідчень самого Федора Яковича про його харківські і московські поїздки, де він згадує про свою нелегку місію: «З минулого четверга сиджу у Москві: добуваю валюту, працюю в архіві, в бібліотеці. Маю вже деякі результати. Завтра, мабуть, здобуду ліцензію на травень, а в перших числах червня обіцяли дати і на червень. Всього разом буде якась тисяча. Коли б не поїхав, то не було б нічого. Сьогодні розмовляв з Скрип[ником] також і про Ваші справи», — писав він академіку К. О. Студинському⁸⁷. Ще й до сьогодні не цілком зрозумілий механізм успіхів Савченка, мало ми знаємо і про його особисті взаємини з державно-партійними керівниками НКО УСРР та Укрнауки, але одне безперечно — чимало нагальних, болючих питань Федір Якович вирішував саме завдяки своїм зв'язкам з головою Укрнауки Ю. І. Озерським — колишнім працівником Агітпропу ЦК КП(б)У, в минулому боротьбистом, який у 1927 р. замінив на цьому посту М. І. Яворського. Саме з допомогою Озерського Савченку вдалося розв'язати чимало важливих завдань, які шокували наукову громадськість Академії. Так, він добився передачі в структури Грушевського кількох штатних одиниць, що вже були закріплені за іншими комісіями, а також переведення С. В. Глушка та С. В. Шамрая з аспірантів у наукові співробітники, а К. М. Грушевської — в дійсні члени кафедри. М. З. Левченко припускав, що Ю. І. Озерський — шкільний товариш і близький приятель Ф. Я. Савченка⁸⁸. Кращого співробітника Михайлу Сергійовичу годі було й шукати, тому не дивно, що він не забарився подати кандидатуру кмітливого і спритного родича на дійсного члена кафедри і професора першого ступеня. Піддаючи скрупульозному аналізу творчу спадщину і педагогічний стаж свояка Михайла Сергійовича, ми бачимо, що весь цей доробок навряд чи тягнув на звання наукового співробітника, бо поверхова тематика з культурницької проблематики і обсяг зробленого (кілька дрібних статей у часописах; монографія «Заборона українства 1876 р.» з'явилась тільки в 1930 р.) промовляють про що завгодно, тільки не про право на таке високе становище⁸⁹. Однак М. С. Грушевський надавав діяльності Савченка неабияке значення. Саме він поставив його на чолі надзвичайно важливої Комісії історії Західної України⁹⁰. В

умовах відлучення УСРР від зовнішнього світу, безумовно, саме ця комісія відігравала основну роль у закордонних зв'язках. За планами Михайла Сергійовича, на її основі проєктувалося створити Дослідний інститут Західної України⁹¹. Незважаючи на те, що в комісії було тільки дві штатні посади, вона завдяки інтегруванню в неї НТШ перетворилася фактично на Академію в структурі ВУАН, отже, мала більший, порівняно з іншими комісіями, кошторис⁹².

Кипуча діяльність Савченка та його постійні службові підвищення викликали здивування і незгоду співробітників кафедри. Так, В. Ю. Данилевич, П. В. Клименко, О. І. Баранович, М. М. Ткаченко, Л. О. Окиншевич, І. І. Кравченко надіслали протест до Президії Академії, в якому висловили незадоволення неколегіальністю атестації Савченка⁹³. Цей епізод не був поодиноким. Мабуть, вершиною незадоволення академічної громадськості діями свояка Грушевського стала ухвала до протоколу Спільного зібрання ВУАН від 17 жовтня 1927 р., де йшлося про самоуправні дії Ф. Я. Савченка. Сьогодні вже оприлюднено «Осібну гадку академіка Михайла Грушевського до протоколу Спільного зібрання Української Академії наук 17 жовтня, зачитану на засіданні 31 жовтня 1927 р.», подану 7 листопада того ж року. По суті це була індульгенція М. С. Грушевського на всі заходи свого родича⁹⁴, більше того, цей документ засвідчував на найвищому рівні безмежну довіру визначного вченого до останнього.

Ще про один бік цієї справи слід сказати окремо. Реабілітуючи Ф. Я. Савченка і даючи йому додаткові повноваження, М. С. Грушевський, що важливо, отримав повну підтримку з боку НКО УСРР⁹⁵. Цілком певно, що утаємничення Ф. Я. Савченка в справі М. С. Грушевського та діяльність керованих ним установ стали причиною того, що з усіх Грушевських він був заарештований першим. Останні відомості про Ф. Я. Савченка обриваються на 1938 р.

Дещо схожі науково-організаційні функції, але в менших масштабах виконував Сильвестр Глушко — чоловік Ганни Іванівни Безручко, сестри першої дружини В. С. Денисенка⁹⁶. Ще в першій партії аспірантів він потрапив до славетного україніста⁹⁷ і став його улюбленцем. С. Глушко був секретарем М. С. Грушевського, але в масштабах Науково-дослідної кафедри історії України. Слід гадати, що саме ним, за згодою Михайла Сергійовича, розроблялися планові завдання, визначався кошторис, велись окремі протоколи засідань відділу історії України. За деякими відомостями, він потрапив до найближчого оточення Михайла Сергійовича завдяки Савченку⁹⁸. За свідченням вуанівського співробітника М. М. Новицького, Глушко був людиною скромною і працюютою, проте нічим іншим не вирізнявся від усіх кафедралів⁹⁹. А втім, Михайлу Сергійовичу саме такий працівник і був потрібний, адже мало хто погодився б займатися нудною адміністративною роботою. Перевантажений нею, Сильвестр Васильович так і не встиг завершити своє дослідження «Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX століття»¹⁰⁰. На нашу думку, це мало цікавило Грушевського, головне, що Глушко досить кваліфіковано виконував свої обов'язки секретаря. Можливо, саме це й спонукало Михайла Сергійовича призначити його редакційним співробітником часопису «Україна», фактично його секретарем¹⁰¹. Це був відповідальний пост, що потребував великих організаційних здібностей та здатності визначати напрямок та ідеологію журналу. Звичайно, керівником і організатором видавничого життя залишався М. С. Грушевський. Проте в нормальному функціонуванні «України» заслуга Глушка безперечна. Слід наголосити, що часопис став рупором сімейства Грушевських, які, за попередніми підрахунками, в 1924—1931 рр. опублікували в ньому 131 розвідку різного плану із загальної кількості 835. На перший погляд, ця цифра ніби незначна, щось трохи більше 16%, однак, якщо згадати, що цей відсоток припадає всього на 7 осіб із 242 авторів, то вона вже не здається незначною¹⁰². Та чи могло бути по-іншому? Плодовиті й науково активні Грушевські визначали рівень і спрямування журналу, націленого на вільну, не зашорену ідеологічними догма-

ми українську історичну науку. Бо, як свідчила Катерина Грушевська, не було жодного випадку, щоб редколегія пропустила комунізовану статтю¹⁰³. Нам вбачається за цими лаконічними словами й велика праця Сильвестра Глушка. Тривалий час його подальший шлях не був відомий. В різних енциклопедичних виданнях незмінно згадувалося, що він загинув за часів ежовщини¹⁰⁴. Та доля була більш поблажливою для Сильвестра Васильовича. Відсидівши по сумнозвісній 54-й статті 5 років виправно-трудових концтаборів, він з 1937 р. залишився працювати в Ухтимжтаборі старшим економістом планово-виробничої частини будівельного управління. Тут він вдруге одружився на місцевій вчительці З. М. Александровій, бо його арешт розірвав шлюбний зв'язок з першою дружиною Г. І. Безручко. Довгий час він проживав у місті Ухті (Комі АРСР), повністю змінивши професію і відмовившись від своєї попередньої діяльності. У 1958 р. він ще був живий¹⁰⁵. Є дані, що після реабілітації С. В. Глушко повернувся на Україну і доживав свій вік під Києвом, в м. Ірпені¹⁰⁶.

Десь у 1926 р. в обрії М. С. Грушевського потрапив В. С. Денисенко — з 1925 р. хрещений батько дочки С. В. Шамрая — Вікторії, а пізніше, в 40-х роках, — чоловік небоги Ольги Шамрай¹⁰⁷. Слід зазначити, що життя Ольги Шамрай було досить складним. До В. С. Денисенка вона вже двічі була одружена. Імена її чоловіків відомі. Один з них: А. Г. Петрицький — ушлавлений український художник, другий — популярний свого часу більшовицький літературний критик В. Т. Василенко (літературний псевдонім — Десняк)¹⁰⁸. Звичайно, цей факт ріднив сімейство Грушевських з мистецьким та письменницьким середовищем, хоча й без нього сама постань Михайла Сергійовича магічно притягала до себе український інтелектуальний світ.

Відомо, що В. С. Денисенко в 1926 р. став кандидатом, а згодом і аспірантом Науково-дослідної кафедри історії України, точніше Кабінету примітивної культури, де ним опікувалась Катерина Грушевська¹⁰⁹. Очевидно, М. С. Грушевський ставився до нього з підозрілістю, як і дехто на кафедрі. С. В. Глушко висловив з цього приводу цікаве міркування. Аспірантам були відомі зв'язки В. С. Денисенка з секретарем партосередку ВУАН Л. М. Артемським¹¹⁰. Однак, працюючи на кафедрі Грушевського, Денисенко, безумовно, не міг не підпадати під впливи тогочасного оточення. Адже і сам історико-соціологічний метод, і та тематика, що її розробляли в Кабінеті Катерини Грушевської, так чи інакше, викликали в нього відчуття свого кровно-родового зв'язку з українською землею, з національно-патріотичним середовищем. Тому не дивно, що за досить короткий час він став кваліфікованим етнографом, досвідченим знавцем де-монологічних питань. Його доповіді — «Смерть і похорон в українській обрядовості», «Забави при мерці», «До обрядовості Русалчиного Великодня»¹¹¹ — і сьогодні вражають вдумливого читача. Вірогідно, саме ця незаполітизована тематика й тримала В. С. Денисенка на нейтральних позиціях, бо, як свідчив аспірант М. С. Грушевського талановитий історик В. Д. Юркевич, в їх середовищі тоді постійно змагалися два угруповання — ті, хто підтримував М. С. Грушевського (С. В. Глушко, С. В. Шамрай, В. Д. Юркевич), і ті, що за завданням партійних органів постійно вели з ним боротьбу (І. І. Кравченко, В. Я. Камінський)¹¹². Ясна річ, що цей нейтралітет В. С. Денисенка навряд чи імпонував Михайлу Сергійовичу, проте він все ж добився для нього досить високої посади старшого наукового співробітника¹¹³. У період погрому Історичних установ М. С. Грушевського В. С. Денисенко виїхав з Києва і деякий час працював етнографом Північного морського шляху¹¹⁴, а повернувшись до столиці, обіймав (на запрошення М. Т. Рильського) у 1944—1947 рр. посаду вченого секретаря в Інституті мистецтва, фольклору та етнографії. Помер він у серпні 1964 р. і похований на Байковому кладовищі біля своєї першої дружини Марії Іванівни Безручко¹¹⁵.

До сімейства Грушевських належав і Георгій Іполитович Ломов-Опоков — двоюрідний брат М. С. Грушевського, споріднений з ним по лінії

його матері Марії Захарівни¹⁶. Відомий партійний діяч, деякий час член політбюро ЦК КП(б)У, а в 1931—1933 рр. заступник голови Держплану СРСР, він, за деякими глухими вістками, відіграв досить значну роль під час арешту М. С. Грушевського в 1931 р. Якщо спогади колишньої аспірантки Михайла Сергійовича О. М. Степанишиної відповідають дійсності, то саме Г. І. Ломов-Опоков добився аудієнції у Й. В. Сталіна, і останній дав розпорядження заступнику голови НКВС СРСР Г. Г. Ягоді звільнити видатного вченого-історика¹⁷. Однак наврад чи можна говорити про те, що зв'язок з партійцем високого рангу допомагав Михайлу Сергійовичу вирішувати проблеми наукового життя.

На жаль, дуже мало відомо про таке цікаве явище, як кумування, хоч воно через різні обставини відіграло певну роль у планах М. С. Грушевського¹⁸. Досить довго Михайло Сергійович та Марія Сильвестрівна проживали у Львові, і саме на цій славній галицькій землі треба шукати первинні корені їх сваяцтва. Якщо слово «похресник» (хрещеник), яке вживає Є. Калитовський у листі до К. Студинського, відповідає дійсності, то Марія Сильвестрівна свого часу хрестила сина Єроніма Калитовського, вірогідно, Павла¹⁹. Є. Калитовський був відомим західноукраїнським письменником-сатириком і громадсько-культурним діячем, редактором популярного журналу «Комар», довголітнім членом НТШ. Теплі й дружні відносини, овіяні серпанком романтизму, на довгі роки збереглися між Грушевськими і Калитовськими.

Людина набожна, душевна, товариська, Марія Сильвестрівна опікувалася і долею маленького Костя Паньківського, хрещеною мамою якого була. Паньківський-старший — член-засновник НТШ, відомий у Галичині громадський діяч — був одружений з Йосифою Федак, найближчою подругою Марії Сильвестрівни. На весіллі Паньківських Михайло Грушевський був свідком²⁰. В роки другої світової війни Кость Паньківський-молодший — тоді вже відомий політичний діяч, один з керівників впливового Українського Центрального Комітету, що діяв на західноукраїнських землях, допомагав матеріально в окупованому німцями Києві зубожілим Грушевським²¹. Мабуть, не варто говорити, що ці посвоячення могли принести чималу користь у масштабному проєкті Михайла Грушевського по перетворенню НТШ в Західноукраїнську Академію, ідею якої він виношував наприкінці 20-х років²².

Отже, М. С. Грушевський умів добирати співробітників — річ виняткова для керівника історичними студіями. Він створив не тільки українську історіографію, а й ті кадри істориків, які, за його задумом, повинні були продовжити дослідницькі пошуки, поглибити і вдосконалити схему українського історичного процесу. Серед соратників М. С. Грушевського виблискують прізвища акад. М. Ф. Біляшівського, чл.-кор. В. І. Щербини, професорів О. Ю. Гермайзе, А. С. Синявського, П. В. Клименка, В. Г. Ляскоронського та багатьох інших, більш і менш талановитих, які переважно були поза штатом. Загалом, як відзначає відомий знавець ВУАН Н. Д. Полонська-Василенко, чисельність співробітників Історичних установ М. С. Грушевського наближалась до 100 чоловік²³. Це твердження цікаве саме по собі, якщо врахувати, що в названому закладі в 1928 р., в період його апогею, було 28 штатних посад, лівову частину яких посідали кривняки Михайла Сергійовича. Та навіть при цьому М. С. Грушевський діяв за принципом «довіряй, але й перевіряй», що характеризує його як розумного політика в сфері науки. Відомо, що Історичну секцію ВУАН очолювала виборна рада, головою якої був, зрозуміло, М. С. Грушевський, а членами — проф. О. С. Грушевський (брат), М. М. Ткаченко, І. І. Щітківський і Ф. Я. Савченко (свояк). Робочим органом виступало Бюро Секції у складі професорів О. С. Грушевського (брат), О. Ю. Гермайзе та М. М. Ткаченка. В Ревізійну комісію входили чл.-кор. В. І. Щербина і С. В. Глушко²⁴. Завдяки такому розподілу М. С. Грушевський отримував при вирішенні важливих справ майже 50% голосів. З іншого боку, такий «демократичний» розподіл

дозволяв у швидкоплинній політичній та академічній обстановці оперативно вирішувати нагальні питання.

Сьогодні вже стало хрестоматійним твердження, що М. С. Грушевський не мав більшості у Спільному зібранні ВУАН, яким фактично керував tandem академіків А. Ю. Кримського (неодмінний секретар) і С. О. Єфремова (віце-президент), і часто вдавався до послуг вищого керівництва УСРР. Непорозуміння між ними (політичні, науково-організаційні, особисті) — це окрема сторінка дослідження¹²⁵. Ми ж тут тільки підкреслимо, що внутріакадемічну боротьбу уміло використовували державно-партійні органи для втручання в суверенні справи ВУАН, що, зрозуміло, ослаблювало єдність наукової установи. Звичайно, вина лежить на всіх, однак доводиться визнати, що М. С. Грушевський відіграв тут першу роль, на жаль, сумнівну. Він діяв не зловмисно, а задля науки і, як завжди, з допомогою свого найближчого оточення, переважно родичів. Тому, очевидно, мав рацію акад. С. О. Єфремов, коли писав у своєму «Щоденнику»: «Що за пуста і нікчемна людина! Користується од Академії усім добрим, усіх своїх родичів попримощувала — і рие під Академією»¹²⁶. Залишаючи останню тезу на науковому сумлінні автора, все ж наголосимо, що в Історичних установах ВУАН, які в очах тодішньої громадськості без перебільшення мали загальноукраїнське значення¹²⁷, було щонайменше 10 осіб з сімейства Грушевських. Зв'язані кровно, посвоячені і споріднені, очолювані М. С. Грушевським, вони активно впливали на розвиток історичної науки в Україні, а тому й на життя всієї ВУАН. Та, мабуть, найцікавіше те, що відомі українські дослідники, такі, як академіки М. Є. Слабченко та Д. І. Багалій, тодішні опоненти М. С. Грушевського, теж частково спирались у своїй діяльності на родинні зв'язки. Перший, як міг, допомагав синові Тарасу, своїй майбутній невістці Марії Єлизаровій і другій дружині — його колишній студентці Інні Пятницькій¹²⁸, а Д. І. Багалій всіляко опікувався двома своїми доньками — Ольгою Багалій-Татариноюю і Наталією Ладиженською¹²⁹. Подібної тактики дотримувалися й академіки А. Ю. Кримський та С. О. Єфремов. Агатагел Юхимович протегував чоловікові сестри — ученому секретареві Археологічної комісії ВУАН Г. А. Іванцю¹³⁰ і прийомному сину М. З. Левченку, якого зробив своїм особистим секретарем і завідувачим академічною друкарнею (щоправда, останній майже не отримував за це платні)¹³¹. Людина хвороблива, фактично інвалід, бо слабував на катаракту очей, А. Ю. Кримський потребував здібного та працьовитого помічника, яким і став М. З. Левченко. Тому не дивно, що з усіма наближеними до Миколи Захаровича людьми Кримський так чи інакше солідаризувався (наприклад, із співробітницями ВУАН М. Й. Явяковською та С. М. Терещенко)¹³².

Академік С. О. Єфремов влаштував свого небожа М. П. Павлушкова, студента Київського ІНО, перекладачем в академічну друкарню¹³³, а брата своєї фактичної дружини Онисії Федорівни — В. Ф. Дурдуківського — помічником голови Науково-педагогічної комісії ВУАН¹³⁴. Всіляко підтримував він і свого брата П. О. Єфремова — професора Дніпропетровського ІНО та члена Музейної комісії ВУАН¹³⁵. Не можна не підкреслити, що це були люди талановиті, безмежно віддані тій справі, яку робили, і вони залишили помітний слід у науці. Та й, кінець кінцем, високоосвічених працівників тоді було обмаль.

На наш погляд, М. С. Грушевський свідомо проводив сімейну політику в галузі історичних студій. При цьому він, безсумнівно, керувався не особистими інтересами. В основі всієї його діяльності була турбота про те грандіозне будівництво, яке він розпочав в українській історичній науці і яке, на жаль, внаслідок репресій так і не було завершено. Сила авторитету оточення Грушевського, в тому числі і родичів, що спиралося на його авторитет відомого історика, давала йому змогу творити й здійснювати широкі наукові плани. Це родинне згуртування потрібне було Михайлу Сергійовичу для відстоювання інтересів вільної української історичної науки і захисту її від відвертої насильницької комунізації. З іншого боку, це

була відповідь славетного суспільствознавця на партійне земляцтво, яке саме в ті роки почало укорінюватися на рідних теренах. В умовах відносної наукової демократизації, ця його політика була зрозуміла частині наукової громадськості, хоч часто й призводила до загострення внутріакадемічних взаємин. Державно-партійна влада до певного часу «не помічала» родинний сепаратизм М. С. Грушевського, проте вже в добу формування командно-бюрократичної системи, що призвела до стандартизації наукового мислення, знищила його.

Отже, сімейна політика М. С. Грушевського в галузі суспільних досліджень була фактично приречена. Та вона залишилась яскравою і початковою сторінкою на скрижалях історії і, безсумнівно, принесла незрівняно більше користі, ніж шкоди. Свої висновки ми робили, опираючись переважно на джерелах, іноді допускаючи окремі гіпотези, які, однак, ґрунтувалися на документальній основі. Зрозуміло, що їх не можна вважати істиною в останній інстанції, бо дослідження, по суті, тільки розпочалося.

¹ Див.: «Чого я сюди вернувся?..». Лист М. С. Грушевського до секретаря ВУІВК О. І. Буценка (Публ. В. Д. Босчка) // Літер. Україна. — 1990. — 19 липня; Копиленко О. Л. Повернення М. С. Грушевського. — К., 1991. — 48 с.

² Кедрин І. Михайло Грушевський — не один, а більше їх // Український історик (далі — УІ). — 1984. — № 1—4. — С. 260—261. Кедрин Іван (Рудницький, 1896—1995) — журналіст і редактор, брав участь у визвольній боротьбі УНР. Член Екзекутиви і Центрального Комітету УНДО, Голова Спілки українських журналістів у США.

³ Див.: Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 359.

⁴ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941). — К., 1993. — С. 398.

⁵ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 27.

⁶ Зазначимо, що деякі історики 20-х років (М. Є. Слабченко, О. П. Оглоблин) розробляли схему економічної самостійності України XVIII—XIX ст. // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 168—169.

⁷ Див.: Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // УІ. — 1964. — № 2/3. — С. 3—5. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський, 1866—1934 // УІ. — 1966. — № 1/2. — С. 10—11 (прим. 14).

⁸ Смолій В. А., Сохань П. С. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 1. — С. XXXIV—XXXVII.

⁹ Грушевський О. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії Наук в рр. 1914—1923 // Україна. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 184.

¹⁰ Див.: Перед загальними зборами Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1913. — С. 2—11. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934) // Винар Л. Силуети епох. — Дрогобич, 1992. — С. 85.

¹¹ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі — ЦНБ, ІР), ф. X, № 1686.

¹² Там же. — № 2076.

¹³ Див.: Старожитності. — 1991. — № 7. — С. 8—9; Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. — К., 1926. — Т. 1. — С. VIII.

¹⁴ Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // УІ. — 1991—1992. — № 3—4, 1—4. — С. 149.

¹⁵ Див.: Лист о. Николая Вояковського до Любомира Винара від 2 березня 1966 // Винар Л. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації. — Нью-Йорк — Київ — Торонто. — 1995. — С. 213—214.

¹⁶ * Нобіль (лат. nobilis) — знатний, благородний.

¹⁷ Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. — 1962. — № 1. — С. 27.

¹⁸ Див.: Вояківська-Мочульська О. З поля народного мистецтва в Галичині // Україна. — 1930. — Січень—лютий. — С. 231—232; У півстолітніх змаганнях. — С. 672.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3561, оп. 1, спр. 323, арк. 10—12.

²⁰ Там же, спр. 335, арк. 112.

²¹ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж — Чикаго, 1962. — Т. 173. — С. 44.

²² Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 7. — С. 118—119.

²³ Науково-дослідча кафедра. — С. III.

²⁴ ЦНБ, ІР, ф. 1, № 26307, арк. 3—8.

²⁵ Старожитності. — 1992. — № 20. — С. 9.

- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 953, арк. 202.
- ²⁷ Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819—1991). — К., 1994. — С. 43.
- ²⁸ Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. — К., 1928. — С. 9.
- ²⁹ Малик Я. Катерина Грушевська // УІ. — 1991 — 1992. — № 3/4, 1/4. — С. 267.
- ³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 5805, арк. 133—134.
- ³¹ У півстолітніх змаганнях... — С. 505.
- ³² Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. — К., 1992. — С. 78—80.
- ³³ Гририч І. Б., Кіржаєв С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу «Особної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року») // Український археографічний щорічник (далі — УАЩ). — К., 1992. — Т. 1(4). — С. 337.
- ³⁴ Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 428—429.
- ³⁵ Сохань П. С., Ульяновський В. І. Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С. 171.
- ³⁶ Див.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук (нарис історії). К., 1993. — Ч. 2. — С. 74; Ohloliup O. Ukrainian Historiography, 1917—1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — New-York, 1957. — Vol. V—VI. — P. 309—313; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 146.
- ³⁷ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1927. — К., 1928. — С. 17.
- ³⁸ Саме такі перекази існували в сім'ї графіка Г. М. Пустовіята.
- ³⁹ Соновська Т. «Як я Женю — свого брата — рятував у ЧК». Маловідоме з життя поета Павла Тичини // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — К., 1994. — № 1. — С. 166.
- ⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688, арк. 136—142.
- ⁴¹ Див.: Протокол засідання керуючого осередку Відділу примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної катедри історії України у Києві від 18 травня 1928 р. // ЦНБ, ІР, ф. X. — № 12282, арк. 182.
- ⁴² Малик Я. Катерина Грушевська... — С. 177; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С. 160.
- ⁴³ Життєпис проф. О. С. Грушевського // ЗІФВ ВУАН. — К., 1923. — Кн. II—III. — С. 134.
- ⁴⁴ Винар Л. Михайло Грушевський... — С. 75.
- ⁴⁵ Історія Академії наук України. — С. 256.
- ⁴⁶ ЦНБ, ІР, ф. 1. — № 26135, арк. 5.
- ⁴⁷ У півстолітніх змаганнях... — С. 598; Рибалко О. 1930 — чистка з класовим оскалом // Старожитності. — 1991. — № 7. — С. 5.
- ⁴⁸ Підраховано автором на основі: Ананьєва Т. Б., Тодійчук О. В. Історично-географічний збірник, 1927—1931. Бібліографічний покажчик // УАЩ. — К., 1993. — Т. 2. (5). — С. 382—383.
- ⁴⁹ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. — С. 6.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 95.
- ⁵¹ Пиріг Р. Я. Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК... — С. 89.
- ⁵² Україна. — К., 1924. — Кн. 1/2. — С. 1.
- ⁵³ Див.: Реєстр головніших праць проф. О. С. Грушевського // ЗІФВ ВУАН. — К., 1923. — Кн. II—III. — С. 134—136.
- ⁵⁴ Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття // Студії з історії України... — К., 1929. — Т. 2. — С. XIII; Гермайзе О. А. С. Грушевський. Города В. Княжества Литовского в XIV—XVI вв. Старина и борьба за старину. — К., 1918. — 240 с. // Україна. — К., 1924. — Кн. 1/2. — С. 190—193.
- ⁵⁵ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — Львів, 1995. — С. 34.
- ⁵⁶ Діяльність Історичної секції... в році 1927. — К., 1928. — С. 6.
- ⁵⁷ Історія Академії наук України... — С. 256, 360.
- ⁵⁸ Підраховано автором на основі Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1924 рік. — К., 1925; Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук... Ч. 2. — С. 151.
- ⁵⁹ Див.: Старожитності. — 1992. — № 18/19. — С. 6; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський... — С. 87; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С. 53.
- ⁶⁰ Центральний науковий архів НАН України // Інститут архівознавства ЦНБ НАН України (далі — ЦНА), ф. 257, оп. 5, спр. 2, арк. 21 зв.
- ⁶¹ Див. Архівно-слідчу справу О. С. Грушевського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688, арк. 37—52.
- ⁶² Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського... — С. 93.
- ⁶³ ЦНБ, ІР, ф. X. — № 4753, арк. 1.
- ⁶⁴ Див.: Українська літературна енциклопедія. — К., 1988. — Т. 1. — С. 509.
- ⁶⁵ Див.: Студії з історії України Науково-дослідної катедри історії України в Києві. — К., 1926. — Т. 1. — С. III.
- ⁶⁶ Історія Академії наук України... — С. 251.

- ⁶⁷ Див., напр., Грушевська О. Гетьманські універсали м. Києву // Історично-географічний збірник (далі — ІГЗ). — К., 1928. — Т. 2. — С. 23—34; Грушевська О. Київська форпостна лінія // ІГЗ. — К., 1927. — Т. 1. — С. 135—144; Грушевська О. З минулого міста Стародуба // ІГЗ. — К., 1929. — Т. 3. — С. 135—147 тощо.
- ⁶⁸ Київ. — 1988. — № 12. — С. 139.
- ⁶⁹ Шамрай Г. До історії Лівобережних міст у половині XVIII в. // ІГЗ. — К., 1929. — Т. 2. — С. 159—168; Шамрай Г. З Прилуцького ратушного життя XVIII в. // ІГЗ. — К., 1929. — Т. 3. — С. 149—157; Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги // ІГЗ. — К., 1927. — Т. 1. — С. 40—52.
- ⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 95.
- ⁷¹ Див.: Шамрай С. Київська Козаччина 1855 року. До історії селянських рухів на Київщині // ЗІФВ ВУАН. — К., 1928. — Т. XXIV. — 125 с.
- ⁷² О. Оглоблин писав: «Сам М. С. Грушевський, зайнятий, головне, дослідженням історії Хмельниччини (в рамках його «Історії України-Руси»), своєю «Історією української літератури», історіографією 18 ст. й соціологічними проблемами історії України, не міг віддати більше часу 19 століттю, окрім хіба історії громадської думки тої доби, де він дав низку цінних творів. Але він широко відкриває шлях своїм учням і співробітникам до студій над різними питаннями історії 19 — початку 20 століття (праці О. Ю. Гермайзе, С. В. Шамрая та інших)» // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк — Київ — Торонто, 1995. — С. 46; Правда, за міркуваннями сучасного львівського суспільствознавця Я. Грицака, М. С. Грушевський формував свій тематичний план в міру просування роботи над «Історією України-Руси». // Див.: Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа. — Нью-Йорк — Львів, 1995. — С. 148.
- ⁷³ Шамрай С., Петровський М. Українські діячі X віку. Тиміш Цюцюра. ЗІФВ ВУАН. — К., 1929. — Т. XXIV. — С. 79—99 // Україна. — 1930. — Березень—квітень. — С. 154—157; Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // ІГЗ. — К., 1928. — Т. 2. — С. 134—146; Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова // За сто літ. — К., 1927. — С. 236—258; Шамрай С. Праці В. І. Щербини з історії Києва // Нові студії В. І. Щербини з історії Києва. — К., 1926. — С. XV—XXIII тощо.
- ⁷⁴ Див., напр.: Діяльність Історичної секції... в році 1927. — С. 15.
- ⁷⁵ Прилюдна оборона праці С. В. Шамрая «Київська Козаччина 1855 р.» // Україна. — К., 1928. — Кн. 3. — С. 172—173.
- ⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 134.
- ⁷⁷ Глушко С. Сергій Шамрай. Київська Козаччина 1855 року. До історії селянських рухів на Київщині — ЗІФВ ВУАН. — Т. XXIV і окремою відбиткою. К., 1928. — 125 с. з мапою // Україна. — К., 1930. — Січень—лютий. — С. 188—190.
- ⁷⁸ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. — С. 171.
- ⁷⁹ Див.: Тронько П. Т. Приреченість школи Грушевського (М. С. Грушевський) // Репресоване краєзнавство... — С. 15.
- ⁸⁰ Див.: Винар Л. Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко // VI. — 1983. — № 2/4. — С. 67.
- ⁸¹ Див.: Рубльов О. С. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського (Ф. Я. Савченко) // Репресоване краєзнавство... — С. 168; Рубльов О. С. «Аташе» академіка М. С. Грушевського. Савченко Федір Якович // Реабілітовані історією. — К., Полтава, 1992. — С. 50.
- ⁸² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 171.
- ⁸³ О. Т. (Б) Зисс (Засс) — дочка сестри Марії Сильвестрівни — Олімпії Сильвестрівни, одруженої з о. Костянтином Левицьким, священником с. Скали над Збручем. Але, як бачимо, прізвища Левицька вона не носила. З братів Марії Сильвестрівни знаємо Еміліана — полковника австрійської армії, і Сильвестра — довголітнього священика (52 роки) с. Богданівки повіту Скалат. Чи Олімпія була ще одружена, ми не знаємо. Якщо відомості Н. Д. Полонської-Василенко не легендарні, то вірогідніше припустити, що О. Т. (Б) Зисс (Засс) була якоюсь далекою родичкою дружини Михайла Сергійовича // Див.: Лист о. Николая Вояковського // Винар Л. Михайло Грушевський... — С. 214.
- ⁸⁴ Н. Д. Полонська-Василенко лайливо-образливо називала його нездарою // Див.: Лист Н. Д. Полонської-Василенко до Л. Винара від 23 листопада 1968 р. // Винар Л. Матеріали до біографії... — С. 67.
- ⁸⁵ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні... — С. 31.
- ⁸⁶ Див.: Рубльов О. С. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського (Ф. Я. Савченко) // Репресоване краєзнавство... — С. 168—169.
- ⁸⁷ У півстолітніх змаганнях... — С. 562—563.
- ⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 133.
- ⁸⁹ Див.: Бібліографію Ф. Я. Савченка в: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні... — С. 98—99; Ohloubly O. Ukrainian Historiography... — Р. 317.
- ⁹⁰ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). — К., 1994. — С. 54. Ф. Я. Савченко був також керівником Комісії заходознавства і америкознавства, хоча й не розгорнув своєї роботи.
- ⁹¹ Рубльов О. С. Особистий секретар... — С. 170.
- ⁹² Діяльність Історичної секції... в 1926 році. — С. 22—23.
- ⁹³ ЦНБ ІР, ф. X. — №26391, арк. 2—3; Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До історії... — С. 339.
- ⁹⁴ Див.: УАЩ. — Т. 1 (4). — С. 341—351.
- ⁹⁵ Рубльов О. С. Повертаючись до надрукованого. Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До

- історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу «Осінньої гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року». — УАЩ. — К., 1992. — Вип. 1(4). — С. 332—340 // УАЩ. — Т. 2(5). — С. 432.
- ⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 171.
- ⁹⁷ Науково-дослідча кафедра історії України у Києві // Студії з історії України... — С. VIII.
- ⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 7.
- ⁹⁹ Там же, арк. 188.
- ¹⁰⁰ Див. Україна. — К., 1928. — Кн. 4. — С. 162—165.
- ¹⁰¹ З огляду на те, що справжній секретар колегії Ф. Я. Савченко часто був відсутнім, безсумнівно, всі редакційні обов'язки лежали на С. В. Глушку // Винар Л. Найвидатніший історик України... — С. 129; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. — С. 163.
- ¹⁰² Підраховано автором на основі: Науковий часопис українознавства «Україна» (1907—1932): Показчик змісту. Упоряд. Р. В. Майборода, В. Г. Врублевський. — К., 1993. — 140 с.
- ¹⁰³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688, арк. 102.
- ¹⁰⁴ Див. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — К., 1993. — Т. 1. — С. 382.
- ¹⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 202.
- ¹⁰⁶ За ці відомості складаю подяку співробітниці Музею міста Києва С. М. Паньковій.
- ¹⁰⁷ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С. 175—176.
- ¹⁰⁸ Див. Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — №12. — С. 139 (примітка № 21 С. Білокозя); Макогон І. В. Про створення пам'ятника на могилі М. С. Грушевського // VI. — 1991—1992. — № 3/4; 1/4. — С. 368.
- ¹⁰⁹ Студії з історії України... — Т. 1. — С. IX.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 7.
- ¹¹¹ Див. Діяльність Історичної секції... в році 1927. — С. 19.
- ¹¹² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 52028, арк. 23 зв.
- ¹¹³ Там же, спр. 47004, арк. 171.
- ¹¹⁴ Там же, спр. 52028, арк. 27.
- ¹¹⁵ За ці дані широко дякую співробітнику Музею міста Києва М. О. Кучеренко.
- ¹¹⁶ Див. Грушевський М. С. Автобіографія // Архіви України. — 1991. — № 1. — С. 16—17. Між іншим, у ній Михайло Сергійович зазначав, що його мати Глафіра Опокова належала до священицької родини.
- ¹¹⁷ Див. О. М. [Степанішина] Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. — Львів, 1943. — Ч. 3. — Березень. — С. 4—5.
- ¹¹⁸ За окремими відомостями, М. С. Грушевський хрестив сина стрийського судді Вікентія Микласевича і небаги Марії Сильвестрівни — Ольги Микласевич — Олександра, а також одну з дочок (Марію чи Наталку) двоюрідного брата Григорія Івановича Грушевського. Однак по цих кумівських лініях неможливо простежити участь посвятих родичів іменитого історика в його вуанівських установах.
- ¹¹⁹ У півстолітніх змаганнях... С. 484, 494.
- ¹²⁰ Див. Лист Костя Паньківського до Любомира Винара від 28 жовтня 1966 р. // Винар Л. Михайло Грушевський... — С. 215, 216.
- ¹²¹ Паньківський К. Роки німецької окупації (1941—1944). — Нью-Йорк—Торонто, 1965. — С. 408.
- ¹²² Грушевський М. З нагоди 150-ї книги Записок // Записки НТШ. — Львів, 1929. — Т. 150. — С. 3.
- ¹²³ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. — С. 45.
- ¹²⁴ Заруба В. М. Постаті (Студії з історії України). — К., 1993. — Кн. 2. — С. 45.
- ¹²⁵ Див., напр.: Гирич І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський // Старожитності. — 1991. — № 7. — С. 10—11; Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук. — С. 332—340.
- ¹²⁶ ЦНА, ф. 257, оп. 5, спр. 2, арк. 14 (запис від 11 березня 1925 р.).
- ¹²⁷ Свідок тих подій тоді молодий науковець, а згодом відомий літературознавець, іноземний член НАН України Г. О. Костюк так барвисто окреслив значення осередку М. С. Грушевського: «Історичні установи Грушевського у ВУАН були для нас керівним штабом української історичної науки. Кафедра історії при Інституті марксизму М. Яворського й Катедра історії Слобідської України акад. Багалія у Харкові, Катедра історії при Одеському ІНО академіка М. Слабченка, Полтавське наукове товариство під головуванням акад. Д. Яворницького та інші — все це в нашому розумінні були лише відгалуженням Історичних установ ВУАН» // Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1987. — Кн. 1. — С. 243.
- ¹²⁸ Див. Заруба В. М. Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. — 1992. — № 5/6. — С. 70—84.
- ¹²⁹ Див. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921—1934 рр.). — Харків, 1994. — 195 с.; Кравченко В. В. Д. І. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. — Харьков, 1990. — 175 с. Н. Д. Ладженська проживала в Ростові, де її чоловік професор О. М. Ладженський працював в університеті, однак батько залучав її до роботи в галузі історії України // Див.: Листи О. Д. Багалія-Татарінової до Н. Д. Полонської-Василенко в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. 106 (всього 67 послань на 112 сторінках). Листи-відповіді зберігаються в родинному архіві сім'ї Багаліїв у Харкові і зараз готуються до друку автором цієї статті та О. М. Богдашиною.

¹³⁰ У пістолітніх змаганнях... — С. 526.

¹³¹ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні... — С. 20—21.

¹³² Деякий час М. З. Левченко проживав у М. Й. Явяковської, з якою, ймовірно, мав намір побратися. С. М. Терещенко, завідувачій Звенигородським етнографічним музеєм, А. Ю. Кримський запропонував співробітництво з Етнографічною комісією ВУАН // Див. Архівно-слідчу справу М. З. Левченка: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 24, 43.

¹³³ Там же, арк. 15.

¹³⁴ Снегірьов Г. Набої для розстрілу // Київ. — 1990. — № 2. — С. 79; Рада. — 1992. — 27 березня; Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 79.

¹³⁵ Наука и научные работники СССР. — Ленинград, 1928. — Ч. VI. — С. 127; Чабан М. Дослідник історичного повістярства // Старожитності. — 1993. — № 9/10. — С. 2—4.

Ігор Володимирович Верба — кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Проживає й працює у Києві. Діапазон наукових інтересів дослідника: козацько-гетьманська держава XVII—XVIII ст., українська історіографія 20—40-х років XX ст. На цю тематику автором опубліковано майже 100 праць. Серед них «Н. Д. Полонська-Василенко» // Київська старовина. — 1993. — № 5; «О. П. Оглоблин» // Український історичний журнал. — 1995. — № 5, 6; «Спроба відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 — початок 1942 рр.)» // Український історик (Нью-Йорк—Торонто—Київ—Львів—Мюнхен). — 1995. — № 1—4; «Від Богдана до Івана, або як загинула українська козацька держава» // Наука і суспільство. — 1994. — № 7/8, 9/10; та ін.

Любомир Винар.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ІСТОРИК І БУДІВНИЧИЙ НАЦІЇ.

(Статті і матеріали). — (Упорядкування, вступна стаття — І. Гирича).

К., 1995. — 304 с.; іл.

Книга Любомира Винара вийшла найпершою серед усіх видань в Україні і діаспорі з присвятою до 130-річчя від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського. Вже своєю назвою вона якнайвлучніше визначає місце славетного ювіляра в українському історичному процесі: історик нації і будівничий нації, бо він був не лише видатним літописцем історії свого народу, а й сам творив її.

Українське історичне товариство здійснило це видання спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. На титулах (англійською і українською мовами) ошатної, гарно оформленої та ілюстрованої книги зазначено, що видрукувала її Фундація ім. О. Ольжича у Нью-Йорку — Києві — Торонто у 1995 р. Проте вже з наступної нумерованої, а по відліку 4-ї сторінки, дізнаємося, що насправді вона видрукована у Києві видавництвом ім. Олени Теліги. І хоч, по-сучасному, тираж видання ніде не зазначено, нам вдалося довідатися, що заходами Фундації та завдяки дотації з «Видавничого Фонду М. Грушевського ім. інж. Василя та д-ра Тетяни Ростунів» із США було випущено 2500 примірників. Така кількість, звісно, не задовольняє попит, навіть якщо і не брати до уваги той факт, що частина тиражу, напевно, пішла в Нью-Йорк і Торонто, тобто, розповсюджена в діаспорі.

Ім'я автора книги добре знають всі, хто цікавиться грушевськознавчою тематикою, — відомий науковець із діаспори, голова Українського історичного товариства, професор Кентського державного університету у США Л. Винар на сьогодні — один із найавторитетніших дослідників життя і творчої спадщини Михайла Сергійовича Грушевського. Упорядник ви-